

2.2. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті СЗБП ЄС: аналіз політичної думки (О. В. Романова)

Завершення «холодної війни», процеси глобалізації й інтеграції в економіці та політиці країн Західної Європи – фактори, що мали стимулюючий вплив на розвиток європейського військово-політичного інтеграційного процесу і відкрили перед західноєвропейськими країнами перспективу реалізації їхнього внутрішнього інтеграційного потенціалу в сфері зовнішньої політики й безпеки. Однією з проблем західноєвропейського інтеграційного процесу, яка зацікавила як західних, так й українських вчених, став перехід західноєвропейських країн на вищий ступінь інтеграції у військово-політичній сфері, який припускав обмеження національного суверенітету держав-членів ЄС у сфері зовнішньої політики та політики безпеки й зумовив вироблення нових зовнішньополітичних стратегій країн-членів Європейського Союзу щодо проблеми формування власного військово-політичного «виміру» ЄС. У наукових колах починається дискусія про динаміку розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) ЄС і Спільної європейської політики безпеки й оборони (СЄПБО), яка, у свою чергу, також залежала від політичної волі військово-політичних лідерів ЄС (Франція, Німеччина та Великобританія) та їхньої готовності делегувати свої національні повноваження в сфері зовнішньої політики і політики безпеки на наднаціональний рівень.

Наукове дослідження зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини і Великобританії в контексті розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу передбачало глибокий аналіз ключових складових зазначеної проблеми, що виходив не з одномірного пояснення системи як абстрактного поняття, а з необхідності пізнання її складових і властивостей. Унаслідок цього, системний підхід дозволив простежити логіку взаємовпливу двох процесів, що одночасно відбуваються в ЄС: вироблення національних зовнішньополітичних стратегій Франції,

Німеччини та Великобританії і євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки. У цьому контексті СЗБП ЄС була визначена як автономна система норм і правил військово-політичного співробітництва держав, що входять в ЄС, еволюція якої більшою мірою залежала від специфіки їхніх національних зовнішньополітичних підходів і позицій.

Теоретичною основою дослідження зовнішньополітичних підходів провідних акторів процесу європейської інтеграції (Франція, Німеччина і Великобританія) до проблеми формування СЗБП/СЄПБО ЄС став їхній аналіз з позиції основних парадигм теорії міжнародних відносин – реалістичної і ліберальної.

Неореалізм, як теорія, що затверджує раціональність у діях основних акторів світової політики, національний інтерес як їхній основний мотив, прагнення до володіння силою, займає досить скептичну позицію щодо можливості переходу міждержавного співробітництва у сфері безпеки й оборони на наднаціональний рівень. Основні причини, що ускладнюють цей процес: конкуренція, що, на думку неореалістів, дотепер існує між європейськими національними державами, а також їхній національний суверенітет у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони. Неореалісти вважають, що відсутність верховної влади (структурна анархія міжнародної системи) призводить до необхідності для кожної держави розраховувати тільки на власний потенціал. Питання спільної військової безпеки повинні зважуватися в рамках міждержавного співробітництва. Однак установа такого співробітництва між державами також є досить проблематичним навіть тоді, коли всі сторони можуть досягти абсолютної вигоди, оскільки жодна держава не згодна на одержання меншої вигоди, ніж інша [1, с. 137]. У контексті таких положень, зовнішню політику ЄС можна досягнути як вираження «найнижчий спільний знаменник» («lowest common denominator»), що не зможе кинути виклик національним державним зовнішньополітичним інтересам [2, с. 7]. Ця система (СЗБП) повинна суворо дотримуватися форм міждержавного співробітництва, котре відбиває розбіжність національних підходів

держав-членів ЄС до розвитку й поглиблення військово-політичних аспектів структури Європейського Союзу. У принципі, неореалісти вважають, що саме національні інтереси європейських держав є нездоланною перешкодою на шляху обмеження національного суверенітету у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони. Цим пояснюється їх досить скептичне ставлення до співробітництва держав у таких сферах через внутрішні протиріччя. Показово, що «найбільш уразливим пунктом у неореалістичних конструкціях залишається концепція національної безпеки, що розглядається в традиційних термінах гри з нульовою сумою, постійної можливості війни між великими державами й обумовленого цими обставинами прагнення підтримки балансу сил на міжнародній арені» [1, с. 131], оскільки, відповідно до точки зору неореалістів, основою міжнародного порядку й безпеки залишається баланс сил у рамках мультиполярного світу. Унаслідок цього, процеси конструювання нової системи європейської безпеки, зумовлені зміною характеру її загроз, геополітичною трансформацією й переходом інтеграційної стратегії країн Західної Європи у сфері зовнішньої політики й безпеки на вищий рівень співробітництва в рамках СЗБП «не вписуються в неореалістичну парадигму і вимагають інших теоретичних підходів» [1, с. 132]. У цьому контексті необхідно відзначити, що один з варіантів таких підходів до дослідження проблеми європейських інтеграційних процесів у сфері зовнішньої політики й безпеки вперше був запропонований теоріями ліберальної парадигми.

Представники неолібералізму, на відміну від неореалістів, вважають міждержавне співробітництво необхідною умовою для досягнення стабільності і світового порядку. Рушійною силою міждержавної взаємодії, відповідно до їхньої думки, є досягнення абсолютних вигод. Неолібералізм розглядає СЗБП ЄС у цьому контексті також з позиції вигоди для країн-членів Європейського Союзу. Неоліберали вказують на те, що ступінь корисності такої політики перевищує витрати, пов'язані із зовнішньополітичним співробітництвом у формі обмеження власної автономії держав [3,

с. 54]. Прихильники неоліберальної концепції вважають, що об'єднані зусилля держав у сфері зовнішньої політики й безпеки внаслідок «ефекту масштабності від спільних дій» [4, с. 87] перевищують можливості впливу однієї держави.

Зокрема теорія ліберального інтерговернменталізму (міждержавний підхід ліберальної школи), також «досліджує зовнішню політику ЄС через “призму абсолютної вигоди” сторін, що беруть участь у політичному процесі» [2, с. 7]. Прихильники цього підходу вважають, що міждержавні домовленості на європейському рівні є результатом взаємного впливу національних і міжнародних сил і залежать від раціоналізації та ієрархізації дій уряду в період переговорів [5, с. 481]. Основна ідея ліберального інтерговернменталізму полягає в тому, що двигуном європейської інтеграції є державний інтерес, а національні уряди, діючи раціонально, повинні його лобіювати. Політичний результат переговорів західні дослідники Б. Тонра і Т. Крістіансен характеризують як «компроміс інтересів – «lowest common denominator», що переважає, але такий, що не досягає справжньої “спільної” зовнішньої політики й політики безпеки» [2, с. 7] через неможливість подальшого переходу його на наднаціональний рівень співробітництва.

Одним із провідних представників міжурядового напрямку є професор і директор програм з європейської інтеграції в Гарвардському університеті Е. Моравчик. Визначаючи процес європейської інтеграції як «гру на двох рівнях», учений робить висновок, що головними в політичній та економічній конвергенції ЄС є три провідні держави-члени ЄС – ФРН, Франція та Великобританія. Ключовим фактором інтеграції є реалізація інтересів самих цих держав. На думку Моравчика, незважаючи на те, що інституціональність політики ЄС дозволяє ефективно вирішувати проблеми, що виникають, існують певні обмеження загальноєвропейських інститутів. Зокрема, це стосується другої опори Євросоюзу – СЗБП, де співробітництво можливе тільки на міждержавному рівні, унаслідок прагнення національних держав ЄС

зберегти свій суверенітет у цій сфері [5, с. 38].

У цілому, «міждержавники», зважаючи на реалістичні чи неореалістичні теорії, заявляли, що неофункціоналістична думка про зв'язок, яка існує між функціональним вирішенням проблем, політичним визначенням проблем і їх вирішенням на наднаціональному рівні, є занадто спрощеною й нездатною відбити реалії зовнішньополітичної діяльності держав, котру вони здійснюють, виходячи з власних інтересів. Більше того, представники інтерговерменталізму вважали, що держави втратять ентузіазм до передавання повноважень з прийняття політичних рішень наднаціональним органам влади, як тільки справа торкнеться таких питань «високої політики», як національна безпека. Однак, критикуючи неофункціоналізм, послідовники міждержавного підходу поки не готові запропонувати будь-яку власну зв'язну теорію політичної інтеграції, оскільки як відправний пункт вони обрали обмеження наднаціональної інтеграції, підкреслюючи, що ключовими дійовими особами інтеграційного процесу в будь-якому випадку залишаються національні держави з їх інтересами.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що для комплексного дослідження проблеми формування зовнішньополітичних стратегій провідних держав Євросоюзу в контексті розвитку та імплементації СЗБП ЄС необхідно проводити її теоретичний аналіз, як з позиції неореалістичної парадигми, так і з позиції ліберальної. Неореалізм акцентує увагу на національному інтересі держав, що ніколи не допустить обмеження їхнього суверенітету в зовнішній політиці й політики безпеки й стане нездоланною перешкодою для розвитку міждержавного співробітництва у цій сфері. Неолібералізм та інтерговерменталізм, у свою чергу, стверджують необхідність міждержавного співробітництва країн-членів ЄС у сфері зовнішньої політики й політики безпеки, але заперечують саму можливість переходу такого співробітництва на наднаціональний рівень.

Положення цих теоретичних шкіл дозволили зробити висновок про те, що національні інтереси провідних держав ЄС, у цілому,

відіграють визначальну роль у виробленні зовнішньополітичних стратегій зазначених країн щодо формування «європейської ідентичності» у сфері зовнішньої політики й політики безпеки і, зокрема, впливають на внутрішню динаміку всього процесу розвитку СЗБП ЄС.

Компаративний аналіз поглядів представників західної політичної думки на проблему формування європейської ідентичності в сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони в постбіполярний період дозволив об'єктивно оцінити вплив різних міжнародно-політичних факторів на еволюцію офіційних підходів Франції, Німеччини та Великобританії до перспектив розвитку спільної зовнішньої політики і політики безпеки й оборони ЄС.

Показовим у дослідженнях західноєвропейських учених є суперечливе розуміння цими провідними державами ЄС військово-політичної ролі Європи в системі європейської безпеки й ступеня її автономії в контексті трансатлантичних відносин. Фактично, на думку науковців, у рамках зазначеної проблеми, Західна Європа діє в межах так званого дуалізму самосприйняття й самовизначення, що знайшов своє відображення в двох традиційних напрямках – атлантистів та європеїстів: атлантистами особливо підкреслюється важливість трансатлантичного зв'язку між Західною Європою й Сполученими Штатами, що забезпечує активну участь США в європейських справах і американські гарантії; європеїсти виступають за розширення компетенції Європейського Союзу в сфері спільної зовнішньої політики й політики безпеки. На підставі цих положень вони вважають, що військово-політична роль Європи, зокрема – ЄС, повинна відповідати її економічній вазі й політичному потенціалу, і виступають з ініціативою послабити вплив США, розширивши свій політичний і військовий простір.

Більшість західних вчених аналізує зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини чи Великобританії в контексті формування СЗБП/СЄПБО саме в рамках концепцій «атлантизму» та «європеїзму».

Зокрема, глибокий і обґрунтований аналіз ролі Франції як актора європейського військово-політичного процесу, а також оцінка стану французько-американських відносин та їхнього впливу на процес формування європейської ідентичності у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони зроблені в роботі директора Інституту міжнародних і стратегічних відносин Паскаля Боніфаса [6]. У цілому, можна відзначити, що в роботах французьких авторів переважає незалежний, європоцентричний підхід, що обґрунтовує необхідність формування європейської автономної складової у сфері безпеки й оборони. На думку французьких політологів, зокрема, таких як Н. Гнесотто [7], Сполучені Штати, перевантажені залученням у різних регіонах, незабаром узагалі можуть фактично залишити європейців самотійно вирішувати проблеми на європейському континенті. Тому вже зараз необхідно підготувати Європу до справжньої стратегічної автономності. Це вкотре доводить у своєму дослідженні французький генерал Ф. Валентан [8], погляди якого також відрізняються високим ступенем «незалежності», характерної для більшості робіт французьких військових.

Німецькій вчений Г. Йотце, аналізуючи у своїх наукових працях подальші перспективи формування СЗБП/СЄПБО ЄС і роль Німеччини в цьому процесі, займає проміжну між європоцентричною й атлантичною позицію та наполягає на необхідності тісних партнерських зв'язків між Європою й Америкою в сфері безпеки й оборони [9]. У свою чергу, німецький дослідник Ханс-Георг Ерхарт, підводячи під трансатлантичне співробітництво реалістичну основу виступає за так званій «поділ праці» між Сполученими Штатами та ЄС у проведенні операцій зі встановлення миру [10].

Англійські вчені Ден Кеохен та і Ел. Понд сходяться на думці, що й консерватори, і лейбористи мають схожу проатлантичну позицію, передбачаючи посилення європейської ідентичності в сфері безпеки й оборони тільки в рамках Північноатлантичного альянсу [11].

Слід зазначити, що рівень зацікавленості американськими вченими проблемою зовнішньополітичних стратегій Франції,

Німеччини та Великобританії в контексті євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки на відміну від західноєвропейських наукових кіл порівняно низький.

Обґрунтовуючи положення неореалізму про прагнення провідних акторів до володіння силою, американський учений Ганс Моритзен стверджує, що у сфері зовнішньої політики і політики безпеки ЄС «...правила та цілі гри встановлюються наймогутнішими гравцями – Францією, Німеччиною і Великобританією. Маленькі держави-члени Європейського Союзу не володіють правом голосу, унаслідок чого займають незначну роль у грі й повинні пристосовуватися до її правил, консолідуючи при цьому свої зусилля для досягнення встановленого результату» [2, с. 7].

Американська політична наука приділяє певну увагу особливостям французького підходу до інтеграційної стратегії Європейського Союзу в сфері зовнішньої політики, політики безпеки й оборони. Американський дослідник Збігнев Бжезинський [12], аналізуючи глобальні трансформації на європейському континенті, обґрунтовує свою точку зору на роль французького актора в новій системі європейської безпеки. Учений вважає, що зусилля Франції щодо автономізації Європи викликані її прагненням підсилити власну вагомість у континентальній політиці, усуваючи американців з провідних ролей. Показово, що підхід З. Бжезинського є характерним для багатьох представників американської політології. Директор Центру США та Франції Бруклінського Інституту Філіп Гордон [13], аналізуючи особливості сприйняття французького курсу в США, пояснює невдоволення американців зовнішньою політикою Франції саме незалежністю її європейського вектора політики.

Значна частина американських дослідників виступає за «більш ефективно пристосування відносин США з країнами Західної Європи до нового балансу сил...» [14, с. 61]. Вони вважають, що співробітництво між ЄС та Сполученими Штатами у сфері зовнішньої політики й політики безпеки повинно бути не конкуруючим, а взаємодоповнюючим. У цілому, дослідження усіх вищезгаданих учених та політиків акцентують увагу на складному

характері сучасних взаємин між НАТО та ЄС, між ЄС та США, що мають принципове значення для включення СЗБП/СЄПБО ЄС у систему європейської безпеки. Зокрема, С. Хантінгтон аналізує роль й значення для Сполучених Штатів їхніх відносин з Європейським Союзом не тільки як із сильним військовим союзником, але й системою з високим ступенем сумісності зі США [15]. А дослідження професора Дж. Тредденіка [16] дозволяє чіткіше зрозуміти специфіку впливу двох різних, на його думку, концепцій безпеки – європейської й американської – на подальший розвиток стратегічних відносин Західної Європи й США в сфері забезпечення євробезпеки.

У цьому контексті необхідно відзначити, що дослідження проблеми формування нової системи європейської безпеки є окремим питанням у працях західних вчених. Геополітичні трансформації останнього десятиліття ХХ століття, викликані процесами внутрішньої трансформації ЄС, і поява нових викликів і погроз безпеки призвели до появи нового підходу до проблеми конструювання неосистеми європейської безпеки. Такий підхід ґрунтується на принципах неолібералізму, котрі підтверджують те, що безпека може бути досягнута тільки шляхом об'єднання зусиль «гарних» (демократичних) проти «поганих» (недемократичних) держав, що є одним з основних джерел її загроз. Зокрема, показовим у цьому випадку є практичне застосування висунутого представниками Копенгагенської школи О. Вейвером та Б. Бузаном принципу «сек'юритизації», що припускає перетворення деяких потенційних загроз безпеки, що є її суб'єктами, на об'єкт безпеки. [17,с. 4] Одним із видів нових загроз безпеки ці дослідники визначають так звані «держави, що не відбулися» («failed states»), основними ознаками яких є «погане» правління: корупція, зловживання владою, слабкі демократичні інститути та ін. Відповідно до принципу «сек'юритизації», Європейський Союз, на відміну від США, що прагнуть замінити існуючий політичний режим у цих державах переважно силовими методами, повинен виступати за поступове розширення в них «гарного правління», підтримуючи

становлення демократичних інститутів шляхом проведення загальних дій і загальних стратегій.

В українській науці зазначена проблематика залишається малодослідженою. Серед наукових праць, які вивчають підхід Франції до проблем європейської безпеки, можна відзначити роботи О. Митрофанової «Політика безпеки Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій» [18] та І. Погорської «Євроінтеграційна політика Франції» [19], у яких подається глибокий аналіз еволюції французької позиції щодо процесу поглиблення військово-політичної євроінтеграції, і, зокрема, відзначається особливість цієї позиції порівняно з підходами інших акторів європейського стратегічного простору до проблеми формування автономного військового «виміру» ЄС у сфері безпеки. Серед праць українських учених, що вивчають роль Великобританії в європейському військово-політичному процесі, заслуговує на увагу праця В. Ю. Крушинського «Великобританія в європейських інтеграційних процесах», четвертий розділ якої безпосередньо присвячений британській позиції щодо розвитку й поглиблення європейського військово-політичного співробітництва в ЄС. Автор висловлює схожу з британськими вченими думку, що офіційний Лондон визнавав необхідність змін у сфері зовнішньої політики й політики безпеки ЄС, але робив акцент не на революційних, а на еволюційних змінах, надаючи перевагу зміцненню «європейської опори», а не конкуруючій з НАТО структурі. Великобританія передбачає посилення європейської оборонної ідентичності тільки в рамках Північноатлантичного альянсу [20].

Серед досліджень проблеми формування власного «військово-політичного виміру» ЄС особливої уваги заслуговує робота української дослідниці Г.П. Заворітньої [21], присвячена міжнародно-політичним основам становлення й розвитку Спільної європейської політики безпеки й оборони. Авторка цього дослідження, вперше в Україні, здійснила комплексний теоретико-практичний аналіз міжнародно-політичних і структурно-функціональних складових Європейської політики безпеки й оборони як автономної складової

Спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС у контексті європейських і глобальних інтеграційних процесів. Багато положень і висновків вищезгаданого дослідження співпадають з висновками вищезгаданими американськими вченими. Зокрема, це, по-перше, стосується положення про те, що СЄПБО є, насамперед, процесом, котрий свідчить про власну внутрішню динаміку розвитку, що, у свою чергу, залежить від ступеня зацікавленості провідних держав-членів ЄС у можливості проводити власну спільну політику безпеки й оборони. По-друге, висновок про існування невирішеності проблеми, що стосується співвідношення оборонного виміру й операцій з урегулювання криз, т. зв. Петерберзьких місій, що не передбачають завдань територіальної оборони Європейського Союзу, у свою чергу дійсно ставить під питання коректність використання в аббревіатурі СЄПБО поняття «оборона». Слід зазначити, що ця проблема в наукових колах викликає багато дискусій. Вітчизняні вчені М. О. Баймуратов та О. А. Делінський, зокрема, справедливо вважають, що СЄПБО не зможе здійснювати колективну оборону, навіть за умови включення V ст. Брюссельського договору про взаємні гарантії країн-членів у випадку агресії в Договір про Європейський Союз, тому що й у майбутньому це залишиться прерогативою Північноатлантичного Альянсу [22].

Таким чином, необхідно зазначити, що існує певний дисонанс у рівні дослідження зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини і Великобританії в контексті формування СЗБП ЄС західною та українською наукою. В західних наукових колах, хоча й в невеликих обсягах, кожен еволюційний крок у розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС супроводжувався низкою наукових досліджень. Показово, що високий рівень дослідження проблематики СЗБП ЄС колом європейських науковців відбувався на тлі низького рівня зацікавленості американських науковців. В українській науці зазначена проблематика залишається малодослідженою. Це, насамперед, пояснюється низьким рівнем відкритості інформації у сфері СЗБП/СЄПБО (26 липня 2000 р. Комітет постійних представників ЄС прийняв рішення про закриття

частини документів зі СЗБП/СЄПБО для загального доступу). Водночас у працях більшості західних дослідників та й українських науковців відсутній комплексний підхід до вивчення національних зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини та Великобританії і євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки. Не дивлячись на те, що еволюція військово-політичного співробітництва держав, що входять в ЄС більшою мірою залежить від специфіки їхніх національних зовнішньополітичних підходів і позицій.

Основну увагу західні дослідники європейського військово-політичного інтеграційного процесу приділяють його правовим і інституціональним питанням і окремим проблемам, пов'язаним із впливом трансатлантичного фактору на формування СЗБП-СЄПБО. Також існують праці західноєвропейських та українських авторів, які окремо досліджують концептуальні підходи Франції, Німеччини і Великобританії до проблеми створення «військово-політичного виміру» Європейського Союзу, автономного від НАТО. При цьому багато дослідників більше уваги приділяють викладу хронологічної послідовності подій і явищ, не застосовуючи методи політологічного аналізу. В українській науці, зокрема, також відсутні монографії, що містять повний комплексний аналіз зовнішньополітичних підходів Франції, Німеччини та Великобританії як складової частини розвитку європейського інтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки.

Список використаних джерел

1. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.
2. Tonra B., Christiansen T. The study of EU foreign policy: between international relations and European studies // Rethinking European Union foreign policy / Ed. by Tonra B. and Christiansen T. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2004. – 175 p.
3. Jervis R. Realism, Neorealism and Cooperation // European Security. – Summer 1999. – Vol. 24. – № 1. – P. 42-63
4. Gordon P. Europe's Uncommon Foreign Policy // International Security. – 1997. – Vol. 22. – № 3. – P. 74-100
5. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach // Journal of Common Market Studies. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – P. 473-524
6. Boniface P. Vers l'autonomie stratégique européenne // L'Europe puissance du XXIe siècle? – Paris: IRIS, 1999. – P. 61-65.
7. Gnesotto N. L'OTAN et l'Europe à la lumière du Kosovo // Politique étrangère. – 1999. – № 2. – P. 207-217.
8. Valentin F. La sécurité de l'Europe, l'OTAN et les Etats-Unis // Défense nationale. – 1994. – № 7. – P. 33-40.
9. Йотце Г. Последняя война в Европе? Косово и германская политика // Международная политика. – 2002. – № 5. – P. 20-32.
10. Эрхарт Х.-Г. Испытания на Балканах // Международная политика. – 2002. – № 5. – С. 4-19.
11. Pond E. Kosovo: Catalyst for Europe // Washington Quarterly. – 1999. – Vol. 22. – Iss. 4. – P. 29-40.
12. Brzezinski Z. Living with a New Europe // National Interest. – 2000. – № 60. - P. 17-33.
13. Gordon P. The French position // The National Interest. – 2000. – № 61. – P. 57-65.
14. Аппатов С.И. США и Европа: общие проблемы американской континентальной политики. Критический анализ буржуазной историографии США. – М.: Мысль, 1979. – 238 с.
15. Huntington S. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. – 1999. – March-April. – P. 32-45.
16. Тредденик Д. Глобализация, международная безопасность и НАТО // США-Канада: Экономика, политика, культура. – 2004. – № 3. – С. 70-87.
17. Sjursen H. Security and Defence // Arena Working Paper. – 10. – 2003. – 25 с. //

www.arena.iuo.no

18. Мітрофанова О.О. Безпекова політика Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформвань: Автореф. дис...канд.політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2002. – 19 с.
19. Погорська І.І. Євроінтеграційна політика Франції.: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2002. – 20 с.
20. Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Автореф. дис...д-ра політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 37 с.
21. Заворітня Г.П. Міжнародно-політичні основи становлення і розвитку спільної Європейської безпекової та оборонної політики: Автореф. дис.канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.
22. Баймуратов М.А., Делинский А.А. Международно-правовые аспекты становления и развития европейской системы безопасности на пороге XXI века. – Одесса: Юридическая литература, 2004. – 182 с.